

Niemiecka polityka wiedeńskiego Burgu 1779–1785. Stan badań i perspektywy badawcze*

Józef II fascynował historyków od dziesięcioleci. Świadectwem tego są liczne biografie cesarza oraz wiele opracowań monograficznych¹. Badania obejmowały rozliczne obszary działalności najstarszego syna Marii Teresy. Skupiając się na reformach wewnętrznych w habsburskich państwach dziedzicznych, stosunkowo mniej uwagi poświęcono aktywności naddunajskiej monarchii na arenie międzynarodowej — dotąd nie powstało studium poświęcone polityce zagranicznej Józefa II. Nie został poddany analizie m.in. stosunek cesarza do państw niemieckich. Celem niniejszego tekstu jest zarysowanie politycznych planów wiedeńskiego Burgu wobec Rzeszy w latach 1779–1785, od podpisania pokoju cieszyńskiego kończącego wojnę o sukcesję bawarską, do powstania Fürstenbundu, zaprezentowanie stanu badań nad tą kwestią oraz wskazanie perspektyw badawczych.

Omówienie literatury przedmiotu wypada zacząć od dzieł opublikowanych w trzeciej ćwierci XIX w., okresie sprzyjającym refleksji nad próbami zjednoczenia państw niemieckich w przeszłości. Najwcześniejszy jest wybór źródeł dotyczących Związku Książąt, wydanych przez Wilhelma Adolfa S c h m i d t a, następcę Johanna Gustava D r o y s e n a na katedrze uniwersytetu w Jenie². Wspomnieć trzeba również niepozabawioną aluzji politycznych, wydaną po raz pierwszy w latach 1871–1872 dwutomową pracę Leopolda R a n k e „Die deutschen Mächte und der Fürstenbund. Deutsche Geschichte von 1780 bis 1790”³. Dzieła te stały się inspiracją dla pokoleń badaczy i do dzisiaj są wykorzystywane. Następnie odnotować należy biografię cesarza z 1907 r. pióra Pawła M i t r o f a n o w a, uznawaną za

* Artykuł ten poświęcam pamięci Księdza Kanonika Stanisława J. Wawrzyniaka.

¹ Krytycznego przeglądu biografii Józefa II dokonał F.A.J. S z a b o, *Changing Perspectives on the „Revolutionary Emperor”*, „The Journal of Modern History”, t. LXXXIII, 2011, z. 1, s. 111–138.

² W.A. S c h m i d t, *Geschichte der preußisch–deutschen Unionsbestrebungen*, Berlin 1851.

³ L. v. R a n k e, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund, Deutsche Geschichte von 1780 bis 1790*, Leipzig 1875; [dalej: L. v. R a n k e].

jedną z najlepszych prac poświęconych Józefowi II⁴. W kolejnych dziesięcioleciach zajmowano się chętnie problematyką pruską, sporo uwagi poświęcając także politycznym planom mniejszych państw niemieckich⁵. Poczynania Wiednia zeszyły na dalszy plan aż do lat sześćdziesiątych XX w., tzn. do ukazania się dwutomowej pracy Karla Otmara Frhr. von Aretina o ostatnich trzydziestu latach Świętego Cesarstwa Rzymskiego⁶. *Opus magnum* wieloletniego dyrektora Instytutu Historii Europejskiej w Moguncji oparte zostało na bardzo szerokiej kwerendzie źródłowej w wiedeńskim Haus-, Hof- und Staatsarchiv oraz wielu archiwach niemieckich. Dość szybko dzieło to stało się pozycją „kanoniczną” w decydujący sposób wpływając na wyobrażenia badaczy o Rzeszy w jej schyłkowym okresie. Nie podważając znaczenia i zasług Aretina dla rozwoju niemieckiej historiografii, z perspektywy niemal półwiecza od publikacji jego najważniejszego dzieła widać już także jego słabsze strony. Związek państw niemieckich autor potraktował jako filar pokoju i przeciwstawił zaborczym dążeniom dworów wiedeńskiego i berlińskiego, co nie było wolne od odniesień do współczesności. Skupianie się na analizie antagonizmu austriacko-pruskiego bez uwzględnienia horyzontu europejskiego spotkało się z krytyką recenzentów. W wielu wypadkach wskutek braku szerszej perspektywy autor nietrafnie ocenił zamysły niemieckich polityków. Wśród publikacji poświęconych Rzeszy w XVIII w., powstałych po dziele Aretina, nieliczne tylko dotyczą interesującego nas okresu⁷. W biografii Józefa II brytyjski historyk Derek B e a l e s zaledwie zrekapitulował znane wcześniej fakty, rezygnując z głębszego przyjrzenia się józefińskiej polityce zagranicznej i kierując

⁴ P. Mitrofanow, *Politiceskaja diejatielnost' Iosifa II, jego storonniki i jego wragi 1780–1790*, S. Peterburg 1907; idem, *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, tłum. niem. V. von Demelič, t. I–II, Wien 1910.

⁵ M.in. P. B a i l l e u, *Karl August, Goethe und der Fürstenbund*, HZ, t. LXXIII, 1894, z. 1, s. 14–32; *Politische Korrespondenz Karl Friedrich's von Baden 1783–1806*, wyd. B. E r m a n n s d ö r f e r, Heidelberg 1888; H. S c h n e i d e r, *Die Beziehungen Herzog Karl Wilhelm Ferdinand von Braunschweig zur preußischen Fürstenbundpolitik*, „Braunschweigisches Jahrbuch”, N. F. t. I, 1922, s. 35–86; W. W a g n e r, *Hessen–Kassel und der Fürstenbund vom Jahre 1785*, Darmstadt 1932; H. M i t t e l b e r g e r, *Johann Christian Freiherr von Hofenfels 1744–1787*, München 1934; D. S a u t t e r, *Wilhelm von Edelsheim und die badische Fürstenbundpolitik*, Heidelberg 1938; *Politischer Briefwechsel des Herzogs und Großherzogs Carl August von Weimar*, t. I: *Von den Anfängen der Regierung bis zum Ende des Fürstenbundes (1778–1790)*, wyd. W. A n d r e a s, H. T ü m m l e r, Göttingen 1954; U. C r ä m e r, *Carl August von Weimar und der Deutsche Fürstenbund 1783–1790*, Wiesbaden 1961. Do dyskusji niewiele wniosła niepublikowana praca doktorska C. A. R a u s c h e r a, *Die Außenpolitik Kaiser Josephs II. (1780–1790) und ihre internationalen Zusammenhänge im Spiegel der französischen Botschafterberichte*, Diss. (Masch.), Wien 1951 (w Fachbereichsbibliothek Geschichtswissenschaften, Universität Wien).

⁶ K.O. Frhr. v. Aretin, *Heiliges Römisches Reich 1776–1806: Reichsverfassung und Staats-souveränität*, t. I–II, Wiesbaden 1967 [dalej: HRR].

⁷ Tu przypomnieć można studium T. C e g i e l s k i e g o o Rzeszy w czasach pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, *Das alte Reich und die erste Teilung Polens 1768–1774*, Stuttgart 1988.

to jako postulat do następców⁸. Dotkliwą lukę wypełnia po części praca austriackiego historyka Michaela Hochedlingera, poświęcona polityce zagranicznej dworu wiedeńskiego w latach 1787–1792⁹, z istotnymi uwagami na temat okresu poprzedzającego. Dalej wspomnieć trzeba nieznaną właściwie zachodnim historykom, nacechowaną apologetycznym stosunkiem do rosyjskiej imperatorowej *opus magnum* Aleksandra Traczewskiego „Sojuz kniaziej i niemieckaja politika Jekatieriny II, Fridricha II, Iosifa II, 1780–1790”¹⁰. Mimo tendencyjności niektóre interpretacje rosyjskiego historyka, a przede wszystkim liczne cytaty z rosyjskich źródeł dyplomatycznych przechowywanych w moskiewskim Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego (Archiw Wnieszniej Politiki Rossijskoj Impierii, Moskwa — dalej AWPRI) są naukowo cenne. Pod wpływem tej pracy wyraźnie pozostaje autorka najnowszego, nie dość krytycznego dzieła o stosunkach Katarzyny II i Józefa II po 1780 r., Maria A. Pietrowa¹¹. Jako jeden z nielicznych zachodnich badaczy w AWPRI pracował również Aretin. Na podstawie udostępnionych mu źródeł zdołał odtworzyć zaledwie kilka epizodów z dziejów austriacko–rosyjskiej współpracy na terenie Rzeszy, nie dając całościowego jej obrazu¹². Z punktu widzenia badań nad polityką zagraniczną pierwsze lata po śmierci Marii Teresy pozostają w nauce wciąż obszarem zaniedbanym.

⁸ D. Beales, *Joseph II*, t. I; *In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780*, Cambridge 1987, t. II; *Against the World, 1780–1790*, Cambridge 2009, s. 106, przypis 6: *There is no good study especially devoted to Josephs II and Kaunitz' foreign policy in the 1780s.*

⁹ M. Hochedlinger, *Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtspolitik zwischen Türkenkrieg und „Zweiter Diplomatischer Revolution“ 1787–1791*, Berlin 2000.

¹⁰ A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej i niemieckaja politika Jekatieriny II, Fridricha II, Iosifa II, 1780–1790*, S. Peterburg 1877. Znane są za to teksty tego badacza wydane w czasopiśmie francuskich i niemieckich, m. in. *Das russisch-österreichische Bündniss vom Jahre 1781*, HZ, t. XXXIV, 1875, z. 2, s. 361–396; *La France et l'Allemagne sous Louis XVI*, „Revue Historique”, t. XV, 1881, z. 1, s. 1–46, będący zresztą skróconą wersją artykułu opublikowanego wcześniej po rosyjsku: *Niemieckij wopros wo Francii pri Ludowikie XVI*, „Zapiski Impieratorskiego Noworossijskiego Uniwersiteta”, t. XXXI, 1880, s. 1–174. Zwłaszcza w ostatnim z wymienionych artykułów na marginesie tytułowych rozważań rosyjski historyk przedstawił również istotne wątki odnoszące się do niemieckiej polityki dworu petersburskiego.

¹¹ M.A. Pietrowa, *Jekatierina II i Iosif II. Formирование rossijsko-awstrijskiego sojuza 1780–1790*, Moskwa 2011. Cf. eadem, *Formирование rossijsko-awstrijskiego sojuza w prawlenie Iosifa II*, „Istoriczeskije zapiski”, t. CXXVIII, 2007, s. 116–138, eadem, *Diplomatyczeskaja praktika Peterburga i Wiony: k istorii rossijsko-awstrijskich odnoszenij wtoroj polowiny XVIII w.*, ibidem, t. CXXX, 2009, s. 71–97; eadem, *Das russisch-österreichische Bündniss von 1781 im europäichen Allianzsystem*, „Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts”, t. XXVIII, 2014, s. 87–106.

¹² Von Aretin, który był w Moskwie dwukrotnie w 1975 i 1981 r., otrzymał do ręki jedynie relacje posła rosyjskiego Nikołaja P. Rumiancewa oraz jedną instrukcję z gabinetu Iwana A. Ostermanna z 1 lutego 1785. Domyślam się, że wobec zasad udostępniania panujących wówczas w tym archiwum, mógł przeczytać jedynie teksty dostarczone mu przez pracowników tej placówki po podaniu tematu badań, bez wglądu w inwentarz. Nie znając podstawowego źródła, nie był w stanie wyjaśnić zasadni-

*

Opis najważniejszych elementów austriackiej polityki wobec Rzeszy zaczne od zarysu sytuacji ogólnej. Zasadniczą zmianę w układzie sił w Europie Środkowej przyniosła wojna o sukcesję austriacką, w wyniku której w latach 1740–1745 Wiedeń utracił Śląsk, stanowiący „centralny bastion habsburskiej dominacji w Rzeszy” (wyrażenie Volkera P r e s s a)¹³. W 1742 r. po raz pierwszy od niemal trzystu lat koronę cesarską nałożył na skronie nie Habsburg, lecz Wittelsbach, elektor bawarski, jako cesarz Karol VII. Uzależniony od Francji i Prus, ów *et caesar, et nihil* walnie przyczynił się do upadku autorytetu piastowanej godności. Znacznie większą stratę, niż chwilowa utrata korony cesarskiej, stanowiła dla Wiednia strata Śląska — odzyskanie tej prowincji stało się najważniejszym celem austriackiej polityki zagranicznej, a państwo Hohenzollernów uznane zostało za dziedzicznego wroga Habsburgów. To przesądziło zarówno o zintensyfikowaniu austriackich starań o przyjaźń coraz potężniejszej Rosji, jak i o ugodzie z Francją, tj. odwróceniu przymierzy z 1756 r. Wojna siedmioletnia przyniosła Austrii ruinę finansową i klęskę strategiczną. Śląsk nie został odzyskany, a pokój hubertsburski z 1763 r. petryfikował dualizm w Rzeszy — pruską hegemonię na północy i habsburską na południu. Już teraz warto stwierdzić, że mimo dość jasno wyznaczonych celów, rozgromienia bądź w najgorszym razie zneutralizowania pruskiego przeciwnika, polityka zagraniczna dworu wiedeńskiego była dość niejednoznaczna, niekiedy nawet pełna sprzeczności. Jedną z przyczyn tej chwiejności stanowiła archaiczna organizacja urzędów odpowiedzialnych za politykę zagraniczną. Sprawy niemieckie pozostawały bowiem w gestii Reichskanzlei, którą w imieniu arcybiskupa mogunckiego jako kanclerza Rzeszy zarządzał wysoki urzędnik w randze wicekanclerza (od 1745 r. do śmierci w roku 1788 był nim Rudolf Joseph von Colloredo–Waldsee). Politykę wobec pozostałych państw kształtowała z kolei Staatskanzlei, którą od 1753 r. zawiadywał Wenzel Anton von Kaunitz–Rietberg. Istotną rolę w ostatecznym niepomysłnym biegu spraw odegrał konflikt między obu kancelariami, wynikający z dążenia Kaunitza do przejęcia kontroli nad polityką wobec Rzeszy¹⁴.

czych kwestii. Co więcej, otrzymanych do wglądu relacji, wskutek nieznamomości języka rosyjskiego, nie mógł czytać samodzielnie, posługiwał się jedynie dostarczonymi mu tłumaczeniami. Cf. K.O. Frhr. von Aretin, *Bayerns Weg zum souveränen Staat. Landstände und konstitutionelle Monarchie 1714–1818*, München 1976, s. 9, 111–112.

¹³ V. P r e s s a, *Friedrich der Große als Reichspolitiker*, [w:] *Das Alte Reich. Ausgewählte Aufsätze von Volker Press*, red. J. K u n i s c h, współpraca S. B l a n k e n h o r n, H. C a r l, G. H a u g – M o r i t z, M. K a i s e r, Berlin 1997, s. 265.

¹⁴ Ślady tego konfliktu zawiera austriacka korespondencja dyplomatyczna, np. R. Colloredo do Josepha von Metzburga, *chargé d'affaires* w Saksonii, 22 stycznia 1780, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien [dalej: HHStA], Reichskanzlei, Dresden 2c, Weisungen 1780–1805, k. 4v; W.A. Kaunitz do czeskiego posła przy Reichstagu w Ratyzbonie Ferdinanda von Trauttmansdorffa, 4 grudnia 1783, HHStA, Staatskanzlei [dalej: SK], Regensburg, Kurböhmische Gesandtschaft, Konvolut [dalej: Konv.] Weisungen 1780–87. Colloredo polecał *chargé d'affaires* informować o zachodzących w Dreźnie wy-

Niezależnie od imperatywu odzyskania Śląska, w wiedeńskim Burgu zamysłano o zdobyciu ekwiwalentu, który umożliwiłby przesunięcie punktu ciężkości niemieckiej polityki Austrii na północ. Taką rolę mogła spełnić jedynie Bawaria. Dla jej zdobycia — wobec perspektywy wygaśnięcia po bezdzietnym elektorze Maksymilianie Józefie III panującej tam linii Wittelsbachów — Józef II zamierzał wykorzystać cesarskie prawo do dysponowania wakującymi lennami Rzeszy i dokonać aneksji całego jej terytorium. Inne uzasadnienia prawne doradzał kanclerz Kaunitz. Proponował wysunąć roszczenia jedynie do części spadku po elektorze, opierając je na pokrytych archiwalnym kurzem tytułach prawnych z XV w. Tereny, do których austriackie roszczenia nie zostałyby uznane, zamierzał pozyskać w drodze wymiany ze spadkobiercą bawarskiego dziedzictwa, palatynem reńskim Karolem Teodorem, pochodzącym z osiadłej w Sulzbach bocznej linii Wittelsbachów. Odszkodowanie dlań stanowić miały habsburskie posiadłości położone w zachodniej Rzeszy (Przednia Austria z Fryburgiem Bryzgowijskim oraz Luksemburg i Limburg). Palatyn, który stał się dziedzicem niemal wszystkich państw rządzonych przez Wittelsbachów, chętnie oddałby wiedeńskiemu Burgowi nielubianą Bawarię w zamian za południowe Niderlandy i tytuł króla Burgundii. Negocjacje zamienne trwały w najlepsze, gdy niespodziewanie 31 grudnia 1777 zmarł Maksymilian Józef III, „otwierając zamkniętą od wielu lat niemiecką scenę polityczną” (Press)¹⁵. 3 stycznia 1778 przedstawiciel palatyna Karola Teodora przy wiedeńskim Burgu, Heinrich Joseph Ritter, przymuszony został do podpisania układu, w którym uznawał habsburskie pretensje do części schedy po zmarłym elektorze. Jeszcze przed ratyfikowaniem układu przez Karola Teodora do Bawarii weszły wojska austriackie i rozpoczęły okupację terytoriów, do których pretendował Wiedeń. Reakcja Prus była do przewidzenia — wybuchła wojna o sukcesję bawarską. Fryderyk Wielki przedstawił się Rzeszy w roli obrońcy jej ustroju, zagrożonego przez cesarza. Antypruskie nastroje w państwach niemieckich, podbudowane pamięcią o wiarołomstwie króla, planował z kolei zdyskontować Kaunitz, zgłaszając projekt, by konflikt między Berlinem i Wiedniem rozstrzygnął Reichstag. Nim znajdujący się z powodu ferii *in passivitate* sejm Rzeszy mógł podjąć w tej sprawie decyzję, w październiku 1778 r. Francja i Rosja narzuciły walczącym stronom mediację. Pograżony w kryzysie finansowym, nadto pochłonięty wojną na morzach i kontynencie amerykańskim, dwór wersalski, którego sprawami zagranicznymi kierował nieprzychylny Józefowi II minister Charles Gravier de Vergennes, nie

darzeniach wyłącznie kancelarię Rzeszy, Kaunitz z kolei prosił Trauttmansdorffa o przekazywanie informacji z Ratzybony wyłącznie jemu. Na ten temat cf. także: H. D u c h h a r d t, *Balance of Power and Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700–1785*, Paderborn 1997, s. 120–121, D. Beales, *Joseph II*, t. II, s. 403–405.

¹⁵ V. Press, *Bayern am Scheideweg. Die Reichspolitik Kaiser Josephs II. und der Bayerische Erbfolgekrieg 1777–1779*, [w:] *Festschrift für Andreas Kraus zum 60. Geburtstag*, red. P. Fried, W. Ziegler, Kallmünz 1982, s. 278.

zamierzał angażować się w Rzeszy po stronie austriackiego alianta¹⁶. W tej sytuacji rozstrzygające stanowisko przypadło Rosji, którą na zwołanym do Cieszyna kongresie pokojowym reprezentował wytrawny dyplomata Nikołaj W. Repnin. Wojnę zakończył traktat podpisany 13 maja 1779. Gwarantowały go Francja i Rosja, ale w rzeczywistości to Katarzyna Wielka narzuciła obu zwaśnionym państwom niemieckim warunki pojednania. Przedstawiając się jako obrońcy zagrożonego ustroju Rzeszy, Rosja zdobyła prawny instrument wpływania na wewnętrzne stosunki w Niemczech. Stała się również gwarantką „układów domowych” dynastii Wittelsbachów, zastrzegając sobie udział w decyzjach o losach schedy po wygasających gałęziach tej dynastii w różnych krajach Rzeszy¹⁷. Zakres rosyjskich kompetencji wynikłych z owej gwarancji jest wciąż nadal dyskutowany w literaturze¹⁸. Intencją Katarzyny II był bezpośredni udział w życiu politycznym państw niemieckich oraz współdecydowanie w najważniejszych kwestiach dotyczących Rzeszy, przede wszystkim o układzie sił politycznych, o czym od dziesięcioleci marzyli jej poprzednicy¹⁹.

¹⁶ Już w kwietniu 1777 r. Vergennes pisał w memoriale adresowanym do Ludwika XVI: *Il n'est pas d'équivalent qui puisse compenser le préjudice que causerait à Votre Majesté tout accroissement de puissance de cette maison [Austrii]. Quand bien même elle céderait à Votre Majesté tous les Pays-bas et acquerrait des domaines dans une moindre proportion, la perte n'en serait pas moins réelle, sans parler de l'opinion qui serait de toutes la plus regrettable*. Poglębione ujęcie motywów Francji w pracy E. B u d r u s s a, *Die französische Deutschlandpolitik 1756–1789*, Mainz 1995, s. 245–260, stamtąd również cytat, s. 218–219, przypis 58.

¹⁷ Podstawowym opracowaniem jest wciąż praca A. U n z e r a, *Der Friede von Teschen. Ein Beitrag zur Geschichte des bayrischen Erbfolgestreites*, Kiel 1903, s. 316–424. Wciąż nieopublikowana pozostaje rozprawa habilitacyjna F. K r a m e r a, *Mittelstaatliche Außenpolitik in der Europäischen Krise. Pfälz-bayerische Politik im Bayerischen Erbfolgekrieg* (1995, Ludwig-Maximilians-Universität, München). Politykę rosyjską przedstawia oparta na źródłach przechowywanych w AWPRI praca G.A. N e r s e s o w a, *Politika Rossii na Teshenskom kongressie*, Moskwa 1988, s. 112–183.

¹⁸ Wielokrotnie stawiano pytanie, czy Katarzyna II stała się na mocy traktatu cieszyńskiego gwarantką pokoju westfalskiego, a przez to również ustroju Rzeszy? Wydaje się, że nie. Rosja gwarantowała tylko te elementy ustroju Rzeszy, które zostały uwzględnione w pokoju cieszyńskim; D. B e a l e s, *Joseph II*, t. I, s. 432; H. D u r c h h a r d t, *Altes Reich und europäische Staatenwelt 1648–1806*, München 1990, s. 40; K. H ä r t n e r, *Möglichkeiten und Grenzen der Reichspolitik Russlands als Garantmacht des Teschener Friedens (1778–1803)*, [w:] *Katharina II, Russland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung*, red. C. S c h a r f, Mainz 2001, s. 158–160. Nieuprawnionym jest twierdzenie, jakoby Rosja zastąpiła w roli gwaranta pokoju westfalskiego Szwecję, jak sugerowali m. in. I. de M a d a r i a g a, *Russia in the Age of Catherine the Great*, London 1982, s. 378–381, R. P o m m e r i n, *Bündnispolitik und Mächtesystem. Österreich und der Aufstieg Russlands im 18. Jahrhundert*, [w:] *Expansion und Gleichgewicht, Studien zur europäischen Mächtepolitik des Ancien Régime*, red. J. K u n i s c h, Köln 1986, s. 162 oraz M.G. M ü l l e r, *Nordisches System — Teilungen Polens — Griechisches Projekt. Russische Außenpolitik 1762–1796*, [w:] *Handbuch der Geschichte Russlands*, t. II: *1613–1856. Vom Randstaat zur Hegemonialmacht*, red. K. Z e r n a c k, Stuttgart 2001 s. 605.

¹⁹ *My budiem takim obrazom imiet' pried wsieju Giermanieju czest'siej nużnoj razwiazki, a możet*

Wojna o sukcesję bawarską i pokój cieszyński zmieniły sytuację w Rzeszy. Tak Kaunitz, jak i Fryderyk II chcieli zdyskontować ożywienie państw niemieckich, pobudzonych sprawą sukcesji bawarskiej, działaniami zbrojnymi, mediacją rosyjską, wreszcie kontrowersjami przy ratyfikacji traktatu pokojowego²⁰.

W obszernym memoriale z połowy grudnia 1779 r., tylko częściowo omówionym w literaturze, kierownik austriackiej polityki zagranicznej uznał za konieczne obsadzanie niemieckich stolic biskupich duchowymi życzliwymi wobec Wiednia, których później — po zsekularyzowaniu tychże biskupstw — mogliby zastąpić synowie cesarskiego brata, księcia tokańskiego Piotra Leopolda. Kanclerz uważał ową sekularyzację za nieuchronną. Jako drugi filar austriackiej pozycji w Rzeszy traktował wzmocnienie roli Reichstagu i zorganizowanie na wzór protestancki sprawnego *corpus catholicorum*²¹.

O projektach kościelnych Kaunitza traktuje niepublikowana praca doktorska Emilii Glas²². Autorka odtworzyła przebieg wydarzeń na podstawie akt kancelarii Rzeszy, nie uwzględniając dokumentacji powstałej pod kierunkiem Kaunitza. Te niedobory heurystyczne sprawiają, że temat kościelnego zaangażowania Austrii w Rzeszy czeka na uzupełnienie. *De facto* bowiem to potężny kanclerz był najważniejszym inspiratorem pomysłów politycznych, które miały wzmocnić pozycję Wiednia w Świętym Cesarstwie.

Plany te ujawniły się podczas starań o elekcję najmłodszego syna Marii Teresy, Maksymiliana Franciszka, na koadiutora biskupa w Kolonii i Münster. Liczył się tu — zdaniem Kaunitza — zarówno wpływ w kolegium elektorskim, jak i strategiczne położenie biskupstw, umożliwiające szachowanie króla pruskiego w jego westfalskich posiadłościach²³. W sierpniu 1780 r. Maksymilian Franciszek wybrany został jednogłośnie najpierw na koadiutora w Kolonii, a kilkanaście dni później w Münster²⁴.

Ten sukces wzbudził jednak opór. Protestanckie stany Rzeszy (nie bez intensywnej antyaustriackiej propagandy ze strony Prus) przestraszyły się habsburskiej

byt' i sojedinenija po niej w odnu sistiemu raznych princew, iz czego daleje mozet dla Rossii proizrasti dawno żelajemoje priemuszczestwo uczinit'sia jej na buduszczeje wriemia ruczatiel'niceju Giermanskoj konstitucii, kaczestwo, ktoromu Francija obiazana swojeju priewoschodnoju w dielach influjencijeju. Katarzyna II do N.W. Repnina, 22 października (2 listopada) 1778, „Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricskogo Obszczestwa”, t. LXV, 1888, s. 4.

²⁰ HRR, t. I, s. 119–130.

²¹ HHStA, SK, Vorträge 130, Konv. XII, 16 grudnia 1779, k. 48–53v.

²² E. Glas, *Studien über den Einfluss Josephs II. auf die deutschen Bischofswahlen*, Diss. (Masch.), Wien 1949 (w Fachbereichsbibliothek Geschichtswissenschaften, Universität Wien).

²³ Gutachten Kaunitz' über die Vorteile einer Wahl des Erzherzogs Maximilian zum Koadjutor von Köln, HRR, t. II, s. 24–28.

²⁴ W. Baum, *Die Wahl des Erzherzogs Maximilian Franz zum Koadjutor des Kurstiftes Köln und des Fürstbistums Münster (1779/80)*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, t. LXXXI, 1973, s. 139–147.

supremacji w północno–zachodnich Niemczech. Mimo to Kaunitz planował analogiczny manewr w diecezji Eichstätt w pierwszej połowie 1781 r. Na tronie biskupim zamierzał osadzić Johanna Ludwiga Cobenzla, brata wicekanclerza Johanna Philippa. Józef II zgodził się poprzeć te starania, o ile zabiegi o wybór kapituły nie naraziłyby skarbu na zbytne wydatki i nie groziłyby uszczerbkiem dla autorytetu Austrii²⁵. Stanowisko to w praktyce oznaczało wycofanie się z walki. Analogiczną kapitulację wymusił cesarz na Kaunitzu w grudniu tego roku w odniesieniu do biskupstwa ratyzbońskiego²⁶. W obliczu demonstrowanej już niechętniej postawy państw protestanckich wycofano się z rywalizacji. Mimo to polityka kościelna Kaunitza nie pozostała całkiem bezowocna. Wzmogła ona z jednej strony zaniepokojenie państw protestanckich rzeczywistymi i wymaginowanymi zabiegami Wiednia, z drugiej ujawniła, że wielu hierarchów upatrywało w cesarzu gwarancję zachowania *status quo* i skłonnych było szukać u niego opieki przed sekularyzacyjnymi zakusami pozostałych księząt Rzeszy. Szybkie zdyskontowanie tych nastrojów uniemożliwiła jednak małoletniość arcyksiążąt tokańskich; gdy zaś dorośli, sytuacja zmieniła się diametralnie²⁷.

Przypomnieć w tym miejscu trzeba przedsięwziętą przez cesarza w czerwcu 1782 r. reorganizację struktur kościelnych w państwach dziedzicznych. Szczególnie boleśnie odczuli ją biskupi Pasawy i Salzburga, których jurysdykcja rozciągała się na władztwa znajdujące się pod panowaniem Habsburgów. Zgodnie z cesarskimi wytycznymi nowe diecezje powinny obejmować zwarte terytoria, pokrywające się z państwowymi jednostkami terytorialnymi, tak by w sprawach kościelnych i politycznych były zależne od krajowych instytucji. Józef II potrzebę reformy uzasadniał względami duszpasterskimi, wśród biskupów znalazło się zaś wielu zwolenników jego działań. Od czasów Rankego w literaturze utrwaliło się przekonanie, że służąca centralizacji i konsolidacji monarchii habsburskiej reorganizacja struktur kościelnych w sposób znaczący przyczyniła się do zmniejszenia zaufania biskupów do cesarza, budując pole do współpracy katolickich hierarchów z protestantami. Należy jednak pamiętać, że podjęte przez Józefa II działania stanowiły

²⁵ *So haben Seine Kaiserliche Majestät allerhöchsterer Schutz und beförderliche Mitwirkung dem Eichstädtischen Kapitularen Herrn Grafen von Cobenzl in so ferne zugesagt als solche mit der kanonischen Wahlfreiheit vereinbarlich und weder mit einem Geldaufwande, noch sonst mit einem bedenklichen Ministerial–Impegno verflochten sein dürfte*; W.A. Kaunitz do F. Trauttmansdorffa, 13 stycznia 1781; HHStA, SK, Regensburg, Kurböhmische Gesandtschaft, Konv. Weisungen 1780–1787.

²⁶ *Ich überhaupt gesinnet bin, mich so wenig in geistlichen Wahlen einzumengen als nur möglich, so wie auch dieses in der Regensburger Wahl zu beobachten sei*, pisał cesarz 9 grudnia 1781 w rezolucji stanowiącej odpowiedź na wykład kanclerza; HHStA, SK, Vorträge 134, Konv. XI–XII, k. 76v. Stanowiło to istotną zmianę w polityce dworu wiedeńskiego. Jeszcze w marcu i kwietniu 1779 r. Burg wspierał kandydaturę Franza Ludwiga von Erthala na biskupstwo wrocławskie i wystarał się dla niego o papieskie *breve eligibilitatis* na biskupstwo bamberskie. Cf. M. R e n n e r, *Franz Ludwig von Erthal. Persönlichkeitsentwicklung und öffentliches Wirken bis zum Regierungsantritt als Fürstbischof von Bamberg und Würzburg*, „Würzburger Diözesangeschichtsblätter”, t. XXIV, 1962, s. 244–248.

²⁷ HRR, t. I, s. 136.

kontynuację procesu rozpoczętego już w XV w. W 1469 r. Stolica Apostolska zatwierdziła powołanie diecezji w Wiener Neustadt (została wydzielona z arcybiskupstwa salzburskiego), zaś w roku 1728 w znacznie powiększono terytorium archidiecezji wiedeńskiej kosztem biskupstwa pasawskiego. Reformę z 1782 r. należałoby więc rozpatrywać na szerszym tle, z uwzględnieniem kościelnej polityki innych władców Rzeszy, na czele z palatynem Karolem Teodorem, którzy wprowadzali w życie te same pryncypia, którym był wierny Józef II. Spór o powołanie nuncjatury w Monachium i nadzieje sprzeciwiających się jej niemieckich biskupów na pomoc cesarza skłaniają do wniosku, że teza o negatywnym stosunku katolickich hierarchów Rzeszy do Józefa II nie została dowiedziona. W tej sytuacji na pogłębioną analizę zasługuje pytanie, w jakim stopniu wymuszone zmiany granic diecezji wpłynęły na postrzeganie cesarza w Rzeszy. Już Ranke zwrócił uwagę na potrzebę zbadania tej kwestii, wątku jednak nie rozwinął²⁸.

Wedle planu Kaunitza drugim filarem niemieckiej polityki Austrii po pokoju cieszyńskim miał stać się Reichstag i sprawny *corpus catholicorum*, prowadzący do stworzenia pod auspicjami cesarza ligi katolickiej w Rzeszy²⁹. Wykonawcą tego zamysłu został Ferdinand von Trauttmansdorff, mianowany czeskim posłem w Ratyzbonie, miejscu obrad sejmu Rzeszy. Akta jego misji, mocno nieuporządkowane, nie zostały dotąd systematycznie przebadane przez historyków.

We wstępnej instrukcji dla Trauttmansdorffa Kaunitz konstatawał, że źródłem choroby trawiącej Rzeszę jest jedność protestantów i brak wzajemnego zrozumienia dla wspólnych interesów państw katolickich. Stworzenie silnego *corporis catholicorum*, które wiernie stałoby za swoim przywódcą, mogłoby uzdrowić stosunki w Rzeszy. Naturalną głową ligi katolickiej byłby cesarz, jednak ze względu na jego ponadpartyjność, dyktorium powinno zostać powierzone innemu niemieckiemu przywódcy, np. arcybiskupowi Moguncji jako kanclerzowi Rzeszy³⁰. Po kilkumiesięcznym rozeznaniu Trauttmansdorff, konstatając, że zorganizowanie ligi katolickiej wymagałoby czasu, proponował działać doraźnie na rzecz skłócenia i rozdzielenia protestantów; sygnalizował, że odniósł już w tym pewne sukcesy, odbywając poufne rozmowy z posłem hanowerskim. Po kilku miesiącach ów poseł, Ludwig Friedrich von Beulwitz otrzymał jednak instrukcję, by ograniczyć dopiero co nawiązane kontakty, elektor Hanoweru obawiał się bowiem pogorszenia relacji z Prusami. W tej sytuacji Trauttmansdorff sugerował, by zorganizować partię cesarską, złożoną z krajów tak protestanckich, jak i katolickich przekonawszy je,

²⁸ L. v. R a n k e, s. 47–49, 65–70, 253–255; HRR, t. I, s. 137–143.

²⁹ Teoretyczne podstawy zapewniła praca wiedeńskiego prawnika Johanna v o n P a c a s s i, *Beiträge zu dem deutschen Staatsrecht*, Wien 1780, w której autor negował podstawę prawną działania ligi protestanckiej, krytykował brak jedności w obozie państw katolickich i propagował ideę ich ścisłej współpracy pod kierunkiem cesarza (wyd. II Wien 1873, s. 171–176). Dla lat 1778–1789 nie dysponujemy monograficznymi opracowaniami sejmu Rzeszy, cf. K. H ä r t e r, *Der Immerwährende Reichstag (1663–1806) in der historischen Forschung*, „Zeitenblicke”, t. XI, 2012, z. 2, s. 9.

³⁰ W.A. Kaunitz do F. Trauttmansdorffa, 2 maja 1780, HRR, t. II, s. 29–37.

że cesarz nie zamierza powiększać terytoriów dziedzicznych ich kosztem³¹. O tym, że tak pomyślana próba zaktywizowania sejmu Rzeszy na korzyść domu habsburskiego nie powiodła się, zdecydowało kilka czynników. Z powodu oszczędności nie został zrealizowany projekt celujący w pozyskanie kurii miejskiej. Zgodnie z nim miasta Rzeszy w Ratyzbonie mogliby reprezentować wyłącznie ich mieszkańcy, wspomagani finansowo przez cesarza. Po śmierci matki Józef II zdecydował o zmniejszeniu dotychczas wypłacanych pensji i nieprzyznawaniu nowych w przyszłości. Negatywny wpływ na bieg wydarzeń miała również decyzja wstrzymująca pensje agentów cesarskich w różnych państwach niemieckich, pozbawiająca władcę krajów austriackich ważnych źródeł informacji. Istotny problem stanowiła także archaiczna, wieloosobowa organizacja przedstawicielstwa Burgu w Ratyzbonie. Urząd cesarza reprezentował na sejmie Rzeszy komisarz pryncypialny, którym od 1773 r. był Karl Anselm von Thurn und Taxis; reprezentantem króla Czech w kolegium elektorskim był Trauttmansdorff, z kolei arcyksięcia austriackiego reprezentował Egid Quirin von Borié. W kancelarii Rzeszy nie ufano Trauttmansdorffowi, słusznie widząc w nim wykonawcę poleceń Kaunitza. Wpływające z rywalizacji wiedeńskich kancelarii żądanie Colloredo, by Borié wynieść do godności posła elektorskiego, wywołało w Ratyzbonie znaczne zaniepokojenie. Obawiano się powiększenia kolegium elektorskiego o arcyksięcia austriackiego³². Józef II, dość niechętny zgromadzeniu, w znamienny sposób odpowiedział na referat Kaunitza opisujący problemy Reichstagu: „Byłoby doprawdy pożądanym — komentował — gdyby przy okazji całego tego zamieszania można zerwać Reichstag, bowiem nie dzieje się tam nic dobrego, co więcej, dużo złego”³³.

Korespondencja Kaunitza z Trauttmansdorffem, zarówno ta znajdująca się w Haus-, Hof- und Staatsarchiv jak i w spuściźnie rodu Trauttmansdorffów przechowywanej w wiedeńskim Allgemeine Verwaltungsarchiv, zawiera wiele przemyśleń dotyczących sytuacji Austrii, państw niemieckich, działalności cesarza nad Renem i możliwych konstelacji politycznych. Materiały te zasługują na uwagę tym bardziej, że cesarski przedstawiciel przy sejmie Rzeszy mianowany został w 1785 r. posłem w Moguncji i niektórych okręgach Rzeszy. Prace Aretina i Alfreda Kohlera, częściowo na nich oparte, nie wyczerpują bogactwa tych zbiorów³⁴.

³¹ Denkschrift Trauttmansdorffs über die Möglichkeiten der österreichischen Politik im Reich, 1781, ibidem, s. 45–58.

³² L. v. Ranke, s. 71–72; HRR, t. I, s. 147–160. Wydaje się, że projekt Colloredo uzyskał poparcie Józefa II, który chciał w ten sposób obciążyć Reichstag sprawami o charakterze ceremonialnym, w znaczący sposób utrudniając jego procedowanie.

³³ *Da am Ende nichts erwünslicher wäre, als wenn einmal wegen solchen guten Ursachen der ganzen Reichstag könnte zerrissen werden, da ohne dieses allda nichts Gutes sondern wohl öfters mehr Böses geschieht.* Rezolucja Józefa II na referat W.A. Kaunitza, 22 kwietnia 1781, HHStA, SK, Vorträge, 133, Konv. IV, k. 71v.

³⁴ A. Kohler, *Das Reich im Spannungsfeld des preußisch-österreichischen Gegensatzes*, [w:]

Na tle przenikliwych opisów sytuacji politycznej w Rzeszy, relacje Trauttmansdorffa ukazują bardzo ograniczone możliwości działania dworu wiedeńskiego. Odślaniają nadto pomniejszającą je jeszcze rywalizację obu kancelarii, roszczących sobie prawo do wyłączności w sprawach niemieckich. Wobec fragmentarycznego tylko wykorzystania kluczowego źródła, nie wydaje się udowodniona teza Aretina, że dla Kaunitza Rzesza była ważna tylko o tyle, o ile mógł szachować w niej Fryderyka II, zaś w austriacki prymat kanclerz miał raczej nie wierzyć. Weryfikacja tych stwierdzeń pozostaje postulatem badawczym³⁵.

By zrozumieć przedstawione wyżej decyzje Józefa II, uniemożliwiające realizację przedkładanych przez Kaunitza projektów, trzeba się cofnąć do pierwszych doświadczeń najstarszego syna Marii Teresy w polityce wobec państw Rzeszy, czyli do połowy lat sześćdziesiątych i lat siedemdziesiątych XVIII w. Wydaje się bowiem, że stosunek cesarza do związku państw niemieckich i jego instytucji ukształtował się właśnie w tym czasie. Wstąpiwszy na tron cesarski po śmierci ojca w sierpniu 1765 r., młody władca pochłonięty sprawami Rzeszy zamierzał odbudować utracony pod rządami poprzedników autorytet cesarza, wzmocnić struktury wielopaństwowego organizmu i odtworzyć zdekomponowany obóz habsburskich klientów nad Renem. Chciał zatem odnowić związek państw niemieckich. Doradców znalazł w kanclerzu Kaunitzu, wicekanclerzu Rzeszy Colloredo i znawcy problematyki niemieckiej, Johannie von Pergenie. W listopadzie 1766 r. zgodnie sugerowano cesarzowi podjęcie reformy Sądu Kameralnego i Nadwornej Rady, najważniejszych instytucji sądowych Rzeszy³⁶.

Fürst, Bürger, Mensch. Untersuchungen zu politischen und soziokulturellen Wandlungsprozessen im vorrevolutionären Europa, red. F. Engel–Janosi, G. Kliengenstein, H. Lutz, Wien 1975, s. 71–96.

³⁵ Podejmująca te problemy książka A. Kulenkampff, *Österreich und das Alte Reich. Die Reichspolitik des Staatskanzlers Kaunitz unter Maria Theresia und Joseph II*, Wien 2005 nie przedstawiła *de facto* tytułowego problemu. Cf. recenzje pióra L. Schillinga: „Sehepunkte”, t. V, 2005, Nr 9, <http://www.sehepunkte.de/2005/09/7894.html> [dostęp 30 listopada 2013]; H. Klue-tin-ga: HZ, t. CCLXXXVI, 2008, z. 1, s. 206–207 oraz R. Zedinger: „Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts”, t. XXII, 2008, s. 299–300.

³⁶ Pytania Józefa II do doradców przedrukowane zostały w: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller–Metsch*, red. R. von Khevenhüller, H. Schlitter, t. VI: 1764–67, Wien 1917, s. 479–482. Szóste pytanie, które Aretin i idący za nim badacze pomijają milczeniem, dotyczyło Bawarii. Józef II pytał o sposób postępowania wobec elektoratu, możliwości wyciągnięcia go z politycznej bezczynności i gospodarczego letargu oraz uczynienia przydatnym i pomocnym cesarzowi, religii katolickiej i Rzeszy. Słusznie zwrócił uwagę D. Beales (*Die auswärtige Politik der Monarchie vor und nach 1780: Kontinuität oder Zäsur*, [w:] *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität oder Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationaleles Symposium in Wien 20.–23. Oktober 1980*, red. R.G. Plaschka, G. Klingenstein [et al.], t. I, Wien 1985, s. 567–573; także: idem, *Joseph II*, t. I, s. 119–122), że w takim postawieniu kwestii nie widać nawet cienia agresywnych pomysłów młodego władcy. Odpowiedź Kaunitza i Colloredo również w szóstym tomie pamiętników Khevenhüllera, s. 502–518 oraz 482–501. Rady Pergena

Cesarz chciał zapewnić osiadłej w Wetzlarze instytucji finansowej niezależność, która usprawniłaby jej działanie. Zainaugurowana w maju 1767 r. wizytacja spotkała się z zycliwym przyjęciem w większości państw niemieckich. Dość szybko ujawnił się jednak opór większych państw, niezainteresowanych istotniejszymi uprawnieniami sądu, które musiałyby doprowadzić do aktywizacji mniejszych stanów Rzeszy, tradycyjnie szukających oparcia w dworze wiedeńskim. Młody władca przez kolejne lata pokornie znosił upokorzenia ze strony państw protestanckich, zwłaszcza Hanoweru. W Burgu wydawało się, że przez neutralną politykę wyznaniową uda się pozyskać protestanckie stany Rzeszy. Z funkcji cesarskiego posła odwołano ks. Franza Ludwiga von Erthala (późniejszego biskupa würzburskiego i bamberskiego), zastępując go Borié (1772), praktykującym w sądzie kameralnym Rzeszy w latach trzydziestych. Nie przyniosło to spodziewanych efektów. Protestanci, obawiając się przyjęcia na siebie odpowiedzialności za niepowodzenie wizytacji, nawiązali w ostatnich miesiącach 1775 r. współpracę z Austrią. Jej owocem stała się częściowa reforma sądu, która w nieznaczny sposób poprawiła jego pracę. W decydującym stopniu do niepowodzenia cesarskiej inicjatywy przyczynił się Hanover, powodowany intencją Jerzego III, by rozrwać sojusz francusko–austriacki. Władca ten za cenę aliansu z Wiedniem okazywał gotowość wsparcia niemieckich planów cesarza. Nie wiemy, czy Józef II był gotowy na podjęcie tego rodzaju działań, pewne jest, że przeciwny im był Kaunitz. Do negocjacji austriacko–hanowerskich nie doszło, co przesądziło o negatywnym stosunku Hanoweru do inicjatywy Józefa II w sprawie reformy sądu kameralnego. Pewną rolę w tej kwestii odegrało także stanowisko króla pruskiego, wobec wizytacji zachowującego się dość ambiwalentnie: po okresie pewnej współpracy na gruncie polskim (a także niemieckim) w 1774 r. polityka Fryderyka II przyjęła znowu zdecydowany kurs antyaustriacki. Głębszych badań wymaga nadto dość niejednoznaczne postępowanie Kaunitza: gdy cesarz bardzo liczył na misję Borié, kanclerz odradzał posłowi nadmierną aktywność.

Choć więc reforma sądu zakończyła się częściowym sukcesem, w Wiedniu uznano ją za niedostateczną i winę za to niepowodzenie przypisano przede wszystkim względem religijnym. Aretin jest zdania, że w rezultacie Józef II, po prawie dziesięciu latach prób, wycofał się z planów reformy ustroju Rzeszy. Stanowisko to historyk oparł na dwóch wypowiedziach cesarza z lipca i października 1776 r. Monarcha oświadczył wówczas, że jeśli obrady komisji powołanej do zreformowania sądu, kontynuowane bez jego przedstawicieli, zakończą się korzystnymi dla Rzeszy konkluzjami, ratyfikuje je. Wszystkie stany Rzeszy wzywał do ochrony związku państw niemieckich, jego ustroju, praw i zwyczajów. Zdaniem Aretina cesarz wypowiadając w 1776 r. ультимatywne słowa był przekonany, że instytucji

opublikował H. von Voltelini, *Eine Denkschrift des Grafen J.A. von Pergen über die Bedeutung der römischen Kaiserkrone für das Haus Österreich*, [w:] *Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe für Heinrich von Srbik zum 60. Geburtstag*, München 1938, s. 152–168.

Rzeszy nie da się zreformować od wewnątrz, a jedynym środkiem umożliwiającym uzdrowienie panujących tam stosunków była interwencja zagranicznych potencji. Ta opinia niemieckiego historyka wygłoszona została bez szczegółowych badań — reforma sądu kameralnego oraz stosunki między niemieckimi państwami, które były w nią zaangażowane, czekają jeszcze na swego monografistę³⁷. Tym bardziej, że intencje Józefa II inaugurującego reformę sądu kameralnego nie są w historiografii jednoznacznie interpretowane³⁸.

Po tym ekskursie, wyjaśniającym uprzedzenia cesarza wobec Rzeszy, można wrócić do problemów Niemiec z lat osiemdziesiątych XVIII w. Istotną kwestią, wobec której stanąć musiał Józef II, były sprawy sukcesyjne, nader istotne dla układu sił pomiędzy Berlinem i Wiedniem, pretendentami do hegemonii także po pokoju cieszyńskim. W myśl ustaleń traktatu znajdujące się od 1769 r. w unii personalnej Ansbach i Bayreuth, wchodzące w skład jednego z najbardziej żywotnych politycznie okręgów Rzeszy, po bezdziejnej śmierci margrabiego Karola Aleksandra (z bocznej linii Hohenzollernów) miały zostać przyłączone do Prus. W literaturze przedmiotu spotykamy się nawet z twierdzeniem, że w takiej sytuacji trudno byłoby sobie wyobrazić Rzeszę z cesarzem z dynastii habsburskiej.

Ta perspektywa stała się źródłem nowych inspiracji dla Józefa II. Cesarz uważał, że wobec przewidywanego powiększenia terytorium przez Prusy, tym bardziej musi zdobyć Bawarię jako ekwiwalent wzmacniający jego pozycję. Jak już wspominałem, posiadaczem tytułów prawnych do Bawarii był elektor Palatynatu i Bawarii Karol Teodor, który dzierżył niemal wszystkie kraje dziedziczne Wittelsbachów. Spadkobiercą bezdziejnego palatyna pozostawał z kolei Karol August, zadłużony książę Dwóch Mostów, politycznie i finansowo uzależniony od dworu wersalskiego³⁹. Porozumienie z nimi w sprawie sukcesji bawarskiej stawało się więc konieczne.

W literaturze od czasów Rankego panuje przekonanie, że postawa Rosji w czasie wojny o sukcesję bawarską uświadomiła Józefowi II, iż bez jej pomocy nie uda mu się zdobyć upragnionej prowincji. Liczył, że Katarzyna II jako gwarantka

³⁷ K.O. Frhr. v. Aretin, *Kaiser Joseph II. und die Reichskammergerichtsvisitation 1766/1776*, „Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte”, t. XIII, 1991, z. 3/4, s. 129–144; idem, *Russland und die Reichspolitik Kaiser Josephs II.*, [w:] *Katharina II, Russland und Europa*, s. 122–124.

³⁸ V. Press (*Das Reichskammergericht in der Deutschen Geschichte*, Wetzlar 1987, s. 45) wdział w wizytacji próbę przejścia przez cesarza kontroli nad wymiarem sprawiedliwości w Rzeszy. P. Rauscher (*Recht und Politik. Reichsjustiz und oberstrichterliches Amt des Kaisers im Spannungsfeld des preußisch-österreichischen Dualismus (1740–1785)*), „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv”, t. XLVI, 1998, s. 295–305) przedstawił pogląd pośredni, zgodnie z którym pomiędzy ratowaniem *der traurigen Überreste der einstigen kaiserlichen Autorität* (ocena Józefa II wyrażona w memoriale z 1768 r.) i działaniami na rzecz usprawnienia wymiaru sprawiedliwości Rzeszy nie zachodzi sprzeczność.

³⁹ K.O. Frhr. von Aretin, *Bayerns Weg*, s. 65–66, 94–96; idem, *Russland und die Reichspolitik Kaiser Josephs II.*, [w:] *Katharina II, Russland und Europa*, s. 121.

ustroju Rzeszy zaangażuje się silnie w sprawy państw niemieckich. To były bardzo istotne motywy skłaniające go najpierw do spotkania z imperatorką w Mohylewie w czerwcu 1780 r., a rok później do przymierza z Petersburgiem. Także w rozważaniach Kaunitza idea rosyjskiej pomocy odgrywała ważną rolę, stanowiąc pryncypium jego polityki zagranicznej⁴⁰.

W końcu 1781 r. Katarzyna II wysłała do Rzeszy w charakterze swego posła Nikołaja P. Rumiancewa. W ciągu kolejnego roku akredytował się on przy wielu dworach niemieckich. Już w listopadzie 1781 r., czyli na długo przed przybyciem Rosjanina nad Ren, Kaunitz zalecał cesarskim przedstawicielom w Rzeszy, by „okazywali posłowi pełne zaufanie, porozumiewali się z nim we wszystkich sprawach dotyczących obu cesarskich dworów, dołożyli starań, by stosunki z nim przybrały jak najprzyjaźniejszy charakter i nie wątpili, że podobnej treści instrukcje odebrał od swojego dworu także poseł rosyjski”⁴¹. A więc jeszcze zanim Rumiancew zaczął działać, kierownik austriackiej polityki zagranicznej traktował jego misję jako wielką szansę dla Wiednia. Kluczowe dla realizacji projektu bawarskiego okazały się wyniki negocjacji z Karolem Augustem, księciem Dwóch Mostów. Z literatury znamy je jedynie fragmentarycznie. Ponieważ jedną z głównych ról odegrał w nich poseł rosyjski, brak znajomości jego korespondencji dyplomatycznej skłania do poddania w wątpliwość dotychczasowych ustaleń badaczy.

Kiedy zainaugurowano nowy plan zamienny? Wedle ustaleń Aretina, już w maju 1782 r. Rumiancew podczas rozmowy w cztery oczy miał sugerować Józefowi II, by Karola Augusta pozyskać za pomocą przekupstwa. Rosyjski dyplomata wyszedł ze spotkania w wiedeńskim Augarten z przekonaniem, że skąpstwo cesarza zniweczy jego misję. Poseł rosyjski prowadził następnie rozmowy z Karolem Teodorem, zakończone wszakże bez konkluzji. Aretin i Karl Härtner uważają, że Rumiancew z cesarzem i palatynem reńskim dyskutował o projekcie bawarskim⁴². Nie przedstawili jednak na to dowodów źródłowych. Znacznie bardziej

⁴⁰ K.O. Frhr. v. Aretin, *Russland und die Reichspolitik*, s. 121, 127; L. v. Ranke, s. 92–100, 116. Cf. E. Winter, *Grundlinien der österreichischen Russlandpolitik am Ende des 18. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. IV, 1959, z. 1, s. 98–110. Odmiennego zdania jest M.A. Pietrowa (*Jekaterina II i Iosif II*, s. 256), która uważa, że projekt bawarski nie miał wpływu na austriackie zabiegi o alians z Rosją, nie podaje jednak przekonujących dowodów swego stanowiska.

⁴¹ *In Gemäßheit der zwischen beiden kaiserlichen Majestäten bestehenden engen Freundschaft [...] wollen Euer [Exzellenz] daher dem Herrn Grafen Romanzoff das vollkommste Vertrauen bezeigen, mit ihm in allen beide Höfe betreffenden Angelegenheiten de concert zu Werke gehen und gegen denselben deroganzes Benehmen überhaupt auf die freundschaftliche Art einrichten. Wie wir dann keineswegs zweifeln, dass er mit gleichen Haltungsbefehlen von seinem Hofe versehen [...] wird;* W.A. Kaunitz do Franza Georga Karla von Metternicha, 4 listopada 1781, HHStA, SK, Weisungen in das Reich 247, Konv. Weisungen 1781–82.

⁴² K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 94; idem, *Die Mission des Grafen Romanzoff im Reich 1782–1797*, [w:] *Deutsche Frage und europäische Gleichgewicht. Festschrift für Andreas Hillgruber*

prawdopodobne wydaje się, że zastanawiano się jedynie nad możliwością przekonania nieufnego księcia Dwóch Mostów do ukorzenia się i nawiązania stosunków dyplomatycznych z cesarzem, zerwanych w końcu lat siedemdziesiątych. Dobrą wolę tego ostatniego poświadczałyby austriacka gwarancja apanaży, które Karol August mocą pokoju cieszyńskiego miał otrzymać od Karola Teodora. Zapewne do tego odnosiła się uwaga Rumiancewa dotycząca skąpstwa Józefa II⁴³. Bez znajomości podstawowych założeń poselstwa Rumiancewa nie możemy w tej sprawie wyjść poza sferę supozycji⁴⁴. Do problemu powrócono dopiero po kilkunastu miesiącach. Wiemy, że o wznowieniu projektu bawarskiego jako pierwszy dowiedział się poseł austriacki w Petersburgu, Johann Ludwig von Cobenzl, prawdopodobnie dopiero w listopadzie 1783 r. Przygotowania czyniono na razie w tajemnicy przed Kaunitzem. Zaangażowanie monarchy w sprawy włoskie (od grudnia 1783 r. do marca roku następnego) odroczyło wykonanie projektu bawarskiego o kolejnych kilka miesięcy. Na początku kwietnia 1784 r. cesarz listownie poinformował o zamiarze wymiany Franza Sigmunda Adalberta Lehrbacha, akredytowanego przy monachijskim dworze Karola Teodora. Wtedy też o sprawie dowiedział się Kaunitz, który 7 kwietnia zaaprobował wstępny projekt, przekazany mu przez Józefa II. Kanclerz proponował przekazanie palatynowi wszystkich posiadłości habsburskich w południowych Niderlandach w zamian za całą Bawarię, Sulzbach i Neuburg⁴⁵. Odpowiedzią cesarza był przygotowany w maju memoriał, zawierający rachunek zysków i strat planowanej wymiany. Cesarz deklarował w nim, że nie cofnąłby się przez złamaniem porządku prawnego Rzeszy i przemocą, by Bawarię uczynić państwem dziedzicznym Habsburgów, część południowych Niderlandów oddając palatynowi Karolowi Teodorowi. Ten nad Renem utworzyłby samodzielne królestwo burgundzkie, miałyby też widoki na koronę cesarską. Jednocześnie Józef II ujawniał Kaunitzowi, że planował przesunięcie arcybiskupa Salzburga do Leodium i dodatkowe odszkodowanie go Luksemburgiem. Rozważano również likwidację prepozytury Berchtesgaden. Cesarz uzasadniał te kroki koniecznością wyrównania różnic gospodarczych pomiędzy Bawarią i południowymi Niderlandami. Monarcha zakładał, że dzięki powodzeniu akcji zamiennej i przyłączeniu do Austrii Bawarii oraz arcybiskupstwa salzburskiego i prepozytury Berchtesgaden, „Reichstag nie będzie już potrzebny i będzie go można

zum 60. *Geburtstag*, red. K. Hildebrand, R. Pommerin, Köln 1985, s. 15–17, 19 oraz K Härtner, *Möglichkeiten und Grenzen*, s. 169–171.

⁴³ A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej*, s. 137; M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 282. Mający dostęp do instrukcji dla Rumiancewa historycy rosyjscy nie zauważyli, że misja dyplomaty była owocem ścisłej współpracy dworów cesarskich w Rzeszy.

⁴⁴ A.S. Traczewskij (*Sojuz kniaziej*, s. 124) stoi na stanowisku, że celem misji Rumiancewa było utwierdzenie rosyjskich wpływów w Niemczech oraz przekonanie tamtejszych książąt, że jego władczyni stać będzie na strażę ustroju Rzeszy, zagrożonym zaś stanom pospieszy na ratunek. Jego teza wydaje się uprawniona, brakuje jednak źródłowego *dossier*, które mogłoby ją potwierdzić.

⁴⁵ K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 96.

wreszcie zniszczyć, a powołaniu do życia podobnego zgromadzenia w innym miejscu trzeba będzie przeciwstawiać się, wykorzystując wszelkie preteksty, wszelkimi środkami”. Podkreślając tożsamość języka i kultury mieszkańców krajów dziedzicznych i Bawarii, cesarz zdawał się być pewny powodzenia planów zamiennych⁴⁶. Zdecydowanie zamysłów tych nie można uznać, jak uczynił to już w tytule swej pracy amerykański historyk Paul P. B e r n a r d, za „osiemnastowieczną próbę zjednoczenia Niemiec”⁴⁷. Celem bowiem tak cesarza, jak i palatyna reńskiego było powiększenie własnych krajów dziedzicznych kosztem Rzeszy. Przyłączenie Bawarii do Austrii oznaczałoby całkowitą dominację Habsburgów w południowo-zachodnich Niemczech, zmieniliby także europejski układ sił.

W tymże roku 1784 prowadzono rozmowy także z księciem Dwu Mostów, Karolem Augustem. Dotyczyły one nawiązania stosunków dyplomatycznych pomiędzy Karlsbergiem i Wiedniem. W literaturze panuje przekonanie, że władca ten chętnie przyłączyłby się do projektu bawarskiego w zamian za korzystne odszkodowanie oraz że Austrię reprezentował w rokowaniach zamiennych poseł rosyjski w Rzeszy⁴⁸. Sytuacja była jednak bardziej skomplikowana. Z dzieła Traczewskiego wiemy, że w instrukcji z 23 maja (3 czerwca) 1784 poruczano Rumiancewowi troskę o wznowienie stosunków dyplomatycznych księcia Dwu Mostów z cesarzem. Za pośrednictwem rosyjskiego dyplomaty Karol August powinien wyrazić jedynie pragnienie nawiązania stosunków z Wiedniem oraz okazać wdzięczność Rosji, odgrywającej znaczną rolę w pojednaniu władców niemieckich⁴⁹. O planie zamiennym instrukcja milczała. Wspomniany on został w instrukcji (zapewne *lettre ostensible*) dla rosyjskiego ambasadora w Wiedniu, Dmitrija Michajłowicza Golicyna. Wynika z niej, że o wznowieniu projektu bawarskiego Rumiancew miał się dowiedzieć później od Golicyna, dopiero po wyrażeniu zgody na plan wymienny przez palatyna Karola Teodora i arcybiskupa salzburskiego

⁴⁶ *Es würde alsdann vorteilhafter sein, diese unnütze Versammlung zu zerstören und deren Zusammenkunft in einem anderen Ort durch allerhand Vorwand zu erschweren; Betrachtungen Josephs II. über den bayerisch-niederländischen Tausch, HRR, t. II, s. 101–109.*

⁴⁷ P.P. B e r n a r d, *Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification*, The Hague 1965.

⁴⁸ Niedostatecznie krytyczne dzieło E.F.S. H a n f s t a e n g l a, *Amerika und Europa. Von Marlborough bis Mirabeau. Die weltpolitische Bedeutung des belgisch-bairischen Tauschprojekts im Rahmen der hydro-geographischen Donau-Rhein-Scheldepolitik und der österreichisch-amerikanischen Handelspläne Kaiser Josephs II. und John Adams'. Die Verknüpfung des belgisch-bairischen Tauschprojekts mit der maritimen Expansionspolitik der Zarin Katharina II. und dem englisch-französischen Vorherrschaftskampfe bis 1796*, München 1930, s. 119–275; H. Mittelberger, *Johann Christian Freiherr von Hofenfels*, s. 63–131; P.P. B e r n a r d, *Joseph II and Bavaria*, s. 151–216. Wywody poprzedników podsumował i skomentował (nie zawsze krytycznie) K.O. F r h r. v. A r e t i n, *Bayerns Weg*, s. 101–113.

⁴⁹ Reskrypt dla N.R. Rumiancewa, 23 maja (3 czerwca) 1784, A.S. T r a c z e w s k i j, *Sojuz kniaziej*, s. 121.

Hieronima Colloredo. Imperatorowa zastrzegła jednak, by negocjacje zamienne w Karlsbergu prowadził już nie poseł rosyjski, a przedstawiciel Burgu⁵⁰.

Równolegle negocjacje dotyczące nawiązania stosunków prowadzili w Karlsbergu m.in. koloński radca dworu Meyer (poddany Maksymiliana Franciszka, cesarskiego brata) oraz przyjaciel Karola Augusta z dzieciństwa, ksiązę Christian August von Waldeck. Postawa księcia była niejednoznaczna. Okazywał zainteresowanie przywróceniem stosunków dyplomatycznych, w których widział szansę na uzyskanie pomocy Wiednia przy egzekucji zobowiązań Karola Teodora, opisanych w pokoju cieszyńskim, dalsze kroki uzależniał jednak od zgody dworu wersalskiego. Jednocześnie polecał swemu ministrowi Johannowi Christianowi von Hofenfelsowi przygotowanie projektu ligi niemieckich ksiąząt pod opieką Prus⁵¹.

Równie niejasno wyglądają poczynania Rumiancewa. Wiemy, że bawił w Karlsbergu od lipca do początku września 1784 r. i miał okazję wielokrotnie rozmawiać z Karolem Augustem o wznowieniu przezeń stosunków z Austrią. Powrócił na dwór księcia pod koniec września i kontynuował rozmowy. W dobie zaostrzenia stosunków austriacko–niderlandzkich otrzymał polecenie wyjazdu z Karlsbergu, do którego przybył ponownie w grudniu 1784 r., spotykając się z niezbyt życzliwym przyjęciem⁵². Aretin dodaje, że wcześniej, w listopadzie, Rumiancew rozpoczął rozmowy z bankierami niemieckimi, niderlandzkimi i włoskimi, starając się o pozyskanie kredytów dla księcia Dwóch Mostów⁵³. Gdy na początku grudnia 1784 r. Wiedeń zwierzył groźbę rychłego sfinalizowania porozumienia Karola Augusta z Francją i Prusami (oba te dwory miały udzielić księciu finansowej pomocy), Kaunitz z Golicynem sporządzili instrukcję dla Rumiancewa, by temu zapobiec. Ekspediowana z Wiednia 17 grudnia instrukcja zawierała projekt traktatu sankcjonującego wymianę, o negocjacji której nic pewnego nie wiemy, a miała dotrzeć do odbiorcy następnego dnia (co wydaje się mało prawdopodobne). Poseł rosyjski miał doprowadzić do podpisania traktatu przez Karola Augusta. Wątpliwe wydaje się zarówno wydawanie Rumiancewowi rozkazów przez posła rosyjskiego w Wiedniu, bez uwzględnienia instrukcji wysyłanych przez petersburską centralę, jak i dobroduszne współdziałanie Golicyna z Kaunitzem. Przecież rosyjski poseł w Wiedniu, niezależnie od tego, co wysłał Rumiancewowi wspólnie z austriackim kanclerzem, mógł równocześnie napisać do tegoż Rumiancewa list dezawuujący wspólną instrukcję. Bez źródeł rosyjskich spraw tych niepodobna przesądzić. W końcu grudnia 1784 r. Rumiancew przedłożył księciu Dwóch Mostów

⁵⁰ Reskrypt dla D.M. Golicyna, 22 maja (2 czerwca) 1784, ibidem, s. 120–121; M.A. Pietrowa, *Jekatierina II i Iosif II*, s. 282.

⁵¹ K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 101–104.

⁵² D.M. Golicyn do N.P. Rumiancewa z Wiednia, 9 listopada 1784. Nie można wykluczyć, że depesza rosyjskiego ambasadora w Wiedniu pełniła funkcję *ostensible* wobec Kaunitza, którego miała przekonać o intencjach Rosji; A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej*, s. 137, 139–143, 146.

⁵³ K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 95.

otrzymany od Kaunitza projekt traktatu. Rozmawiali w cztery oczy. Karol August wyraził wiele wątpliwości wobec przedstawionego mu dokumentu. Książę nie chciał zrezygnować z księstw Neuburg i Sulzbach, w których spędził dzieciństwo i których nie obejmowała sukcesja bawarska. Sądził ponadto, że dochody z Bawarii zostały w austriackim projekcie znacząco zaniżone. Mieszkańców Flandrii przedstawił jako naród niespokojny, same zaś południowe Niderlandy jako teatr częstych wojen toczonych w przeszłości, ale i zapewne w przyszłości. Podkreślał, że Francja i Prusy nie zgodzą się na taką wymianę, podobnie zresztą jak w 1778 r. (uwagi księcia nie zostały uwzględnione przez Aretina). Według jednej z wersji, kolportowanej później przez Hofenfelsa i skutecznie służącej fryderycjańskiej propagandzie, młody rosyjski dyplomata miał popełnić wiele niezręczności wobec Karola Augusta, ostentacyjnie go lekceważąc i traktując arogancko. Sam inkryminowany w relacjach słanych do Petersburga zaprzeczał tym rozpowszechnianym w Rzeszy pogłoskom⁵⁴. W każdym razie 3 stycznia 1785 dzięki współdziałaniu francuskiego i pruskiego ministerium, Karol August — tak wydawałoby się uległy wobec pomysłów Józefa II (ale tylko o wznowieniu stosunków dyplomatycznych) — przerwał negocjacje⁵⁵. Zapewne istotny udział miał w tym — prócz Prus — także Wersal, który 30 listopada 1784 oficjalnie poinformowany został o planach cesarskich⁵⁶.

Plan zamienny, którego fundamentami były porozumienie z Karolem Teodorem oraz układ z Karolem Augustem, tracił w ten sposób jeden ze swych filarów. W dotychczasowych rozważaniach niewiele uwagi poświęcono rozmowom z palatynem reńskim, który okazał się sprawnym negocjatorem, nieskłonny do przyjęcia składanych mu propozycji. 2 stycznia 1785 dotarła do Wiednia relacja Lehrbacha, z której wynikało, że Karol Teodor swe ewentualne *placet* uzależnił od postawy swego krewnego z księstwa Dwóch Mostów⁵⁷.

Przygotowując się do transakcji zamiennej cesarz pochłonięty był jednocześnie sprawą odblokowania żeglugi na Skaldzie i zniesienia barier ustanowionych mocą traktatów westfalskiego (1648) i antwerpskiego (1715). Nie wiemy, do czego dążył Józef II otwierając nowe pole sporu, tym razem z Republiką Zjednoczonych Prowincji⁵⁸. Na poczynania Habsburga wpływ mógł wywierać gabinet angielski, który chciał ukarać koncertujące z dworem wersalskim Niderlandy, a być może

⁵⁴ Ibidem, s. 103, 105–113; A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej*, s. 155–157; M.A. Pietrowa, *Jekatierina II i Iosif II*, s. 282–284, 294–297.

⁵⁵ Karol August do N.P. Rumiancewa, 3 stycznia 1785, W.A. Schmidt, *Geschichte der preußisch-deutschen Unionsbestrebungen*, s. 132–134.

⁵⁶ E. Buddrus, *Die französische Deutschlandpolitik* s. 265–273.

⁵⁷ K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 106.

⁵⁸ Zdaniem króla pruskiego winę ponosił tutaj charakter cesarza: *l'inquiétude de l'Empereur et sa vivacité qui lui font entreprendre cent choses a la fois, l'avoit poussé a prétendre des hollandais la libre navigation de l'Escaut; De la politique*, [w:] *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, oprac. R. Dietrich, Köln–Wien 1980, s. 731.

także odnowić sojusz angielsko–austriacki. Wypowiedziawszy w 1781 r. konwencję antwerpską, cesarz żądał wycofania żołnierzy niderlandzkich stacjonujących na obszarze bariery (co stało się faktem w kwietniu 1782 r.), kilku przygranicznych twierdz (na czele z największą w Maastricht) oraz otwarcia Skaldy, co umożliwiłoby gospodarcze ożywienie Antwerpii. W październiku 1784 r., czyli jeszcze przed rozpoczęciem ostatecznych rozmów Rumiancewa z Karolem Augustem, statek pod austriacką banderą wpłynął na rzekę i został ostrzelany przez niderlandzką fregatę. Te działania potraktowano w Wiedniu jako wypowiedzenie wojny. Obie strony przygotowując się do konfliktu zbrojnego, szukały wsparcia na europejskich dworach. Interesy austriackie nad dolnym Renem reprezentował odtąd *de facto* rosyjski dyplomata Stiepan A. Kołyczew, który zgodnie z instrukcjami otrzymywanymi z Petersburga zabiegać miał w pierwszym rzędzie o przyjęcie przez Niderlandy rosyjskiej mediacji. Ostatecznie w listopadzie 1785 r. spór został rozstrzygnięty na niekorzyść cesarza przy pośrednictwie dworu wersalskiego (pokój w Fontainebleau)⁵⁹.

Ranke wypowiedział się w tej sprawie dość niejednoznacznie. Stwierdził, że w postępowaniu cesarza nie zauważa ani sprzeczności, ani intencji powiązania spraw niderlandzkiej i bawarskiej⁶⁰. W innym miejscu uczone konstatawał, że rzeczywistym celem Józefa II było obudzenie we Francuzach obaw przed potencjalną wojną oraz uzależnienie oczekiwanego pośrednictwa dworu wersalskiego od pomocy w przeprowadzaniu pożądanej wymiany⁶¹. Podobnie postępowanie Józefa II interpretował Traczewskij, jego zdanie powtórzyła Pietrowa⁶². Beales sądzi, że intencją cesarza było wzbogacenie południowych Niderlandów, które tym samym miałyby stać się dla ich potencjalnego beneficjenta, Karola Teodora, bardzo atrakcyjne⁶³. Wydaje się to wątpliwe zważywszy, że dochody z Belgii i tak przewyższały spodziewane zyski z Bawarii. Aretin uważał, że obu spraw nie należy łączyć⁶⁴. W literaturze spotykamy się także z przekonaniem, że Józef II nie spodziewał się tak silnej opozycji ze strony polityków niderlandzkich, na jaką natrafił. Po zaatakowaniu statku pod cesarską banderą miał czuć się poniżony i zmuszony podjąć stosowne kroki przeciwko Republice Zjednoczonych Prowincji⁶⁵. Wskazówek brakuje w programowym memoriale cesarza z maja 1784 r. Jeśli więc

⁵⁹ D. Beales, *Joseph II*, t. II, s. 374–376, 390–393. Szczegółowo sprawę tę omówił F. Magnette, *Joseph II et la liberté de l'Escaut. La France et L'Europe*, Bruxelles 1897.

⁶⁰ L. v. Ranke, s. 133.

⁶¹ Ibidem s. 144.

⁶² A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej*, s. 125; M.A. Pietrowa, *Jekatierina II i Iosif II*, s. 256. Rosyjska badaczka w swych przypuszczeniach idzie o krok dalej i stawia tezę (pozbawioną źródłowej podbudowy), że wymiana Bawarii bezpośrednio była związana z projektem greckim, ibidem, s. 261.

⁶³ D. Beales, *Joseph II*, t. II, s. 390.

⁶⁴ K.O. Frhr. v. Aretin, *Bayerns Weg*, s. 104, przyp. 169.

⁶⁵ J. Mislack, *Politik Kursachsens im deutschen Fürstenbunde von 1785*, Leipzig 1908, s. 29–30.

rzeczywiście sprawy te zostały powiązane, zapewne nastąpiło to nie wcześniej, niż w trzecim kwartale roku⁶⁶. Postawić można pytanie, czy licząc na pomoc rosyjską, a być może także francuską, cesarz nie chciał powiększyć terytorium państw dziedzicznych o Bawarię, zachowując dla siebie także Belgię i odmawiając Karolowi Teodorowi odszkodowania. Cobenzl, zabiegając o pomoc Rosji w konflikcie niderlandzkim (nie tylko dyplomatyczną), miał zauważyć, że jeśli wybuchnie wojna z Republiką Zjednoczonych Prowincji, nie będzie miało znaczenia, która ze spraw zostanie zamknięta wcześniej⁶⁷. Domysły wyjaśniające problem można mnożyć.

Ujawnienie negocjacji pomiędzy Austrią a księciem Dwóch Mostów w styczniu 1785 r., a więc zdemaskowanie planów cesarza rozrządzającego losem mniejszych państw, wywołało poruszenie w Rzeszy i stało się katalizatorem dla powołania przez Fryderyka II 23 lipca tego roku Związku Książąt. Jego stworzenie stanowiło, rzecz jasna, wynik znacznie dłużej trwających dążeń mniejszych stanów Rzeszy do powstania ligi państw, która tworzyłyby alternatywę dla rywalizujących ze sobą dworów wiedeńskiego i berlińskiego. Zdaniem Rankego, stworzenie Fürstenbundu umożliwiła nie tyle próba wymiany terytoriów, co przede wszystkim reforma granic diecezjalnych w państwach dziedzicznych⁶⁸.

Powstawało zatem szerokie gremium obawiające się poczynań Józefa II. W Wiedniu stosunkowo wcześniej domyślano się zamiarów utworzenia pod egidą pruską związku państw niemieckich. Kanclerz Kaunitz już w lutym 1785 r. proponował cesarzowi ruch wyprzedzający — powołanie przy rosyjskiej pomocy partii cesarskiej w Rzeszy⁶⁹; żadne konkretne kroki nie zostały jednak podjęte. Ożywiono także projekt osadzenia na wybranych stolicach biskupich arcyksiążąt tokańskich, wobec którego cesarz wypowiedział się tym razem pozytywnie⁷⁰. W maju 1785 r. z Ratyzbony do Moguncji przeniesiony został Trauttmansdorff. Jego zadaniem, jako posła cesarskiego w reńskim, górnoreńskim i frankońskim okręgu Rzeszy, było odwołanie tamtejszych władców od współpracy z Prusami, co czynić miał w ścisłym porozumieniu z Rumiancewem⁷¹. Ten jednak, załamany po niepowodze-

⁶⁶ D. Beales, *Joseph II*, t. II, s. 390, 393; brytyjski historyk uważa, że obie kwestie były ze sobą od początku powiązane.

⁶⁷ M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 291–292.

⁶⁸ L. v. Ranke, s. 70–72 (decydującą rolę mogło odegrać zaniepokojenie Jerzego III pogłoskami o staraniach Maksymiliana Franciszka o katedrę w Hildesheim, ibidem, s. 161); H. Weigel, *Der Dreikurfürstenbund zwischen Brandenburg–Preußen, Hannover und Sachsen vom Jahre 1785*, Leipzig 1924, s. 7–19; HRR, t. II, s. 164–183.

⁶⁹ A. Kohler, *Das Reich im Spannungsfeld*, s. 85; H. Duchhardt, *Altes Reich und europäische Staatenwelt 1648–1806*, München 1990, s. 90.

⁷⁰ *Hinzu kommt noch die Betrachtung, dass es nicht ohne wichtigen Vorteil für den allerhöchsten Hof wäre, so viel möglich Prinz von Hause im Deutschen Reiche zu etablieren* — pouczał cesarza Kaunitz; 19 czerwca 1785; HHStA, SK, Vorträge 141, Konv. VI–VII, k. 25v, 28.

⁷¹ A. Kohler, *Das Reich im Spannungsfeld*, s. 85.

niu projektu z Karolem Augustem, był niezdolny do działania⁷². Trauttmansdorff żywił przekonanie, że ani plany pruskie, ani austriacka na nie reakcja nie mają szans powodzenia. Sądził, że ligę fryderycjańską czeka taki sam los, jak wcześniejsze sprzysiężenia książąt. Nieufność wobec Prus miała być w Rzeszy, w przekonaniu von Trauttmansdorffa, zbyt duża, by niemieccy książęta mogli podporządkować się Fryderykowi II. Zalecał jedynie, idąc za radą Rumiancewa, żeby związać z dworem cesarskim protestanckich książąt wirtemberskich i Hessen–Kassel poprzez przyznanie im godności elektorskiej, na co z kolei nie chciał zgodzić się Józef II⁷³.

Wobec powołania do życia Związku Książąt, poseł cesarski otrzymał instrukcje, by przede wszystkim nie dopuścić do przystąpienia do niego arcybiskupa Moguncji. W drugiej kolejności Trauttmansdorff odwołał się do Rumiancewa, innych książąt Rzeszy. Misja ta zakończyła się niepowodzeniem, gdy Friedrich Karl von Erthal, arcybiskup Moguncji, złożył w październiku 1785 r. akces do Fürstenbundu⁷⁴. Odtąd celem Wiednia, wspieranego przez posła rosyjskiego, stało się promowanie na koadiutora w Moguncji kandydata, który gwarantowałby niezależność od Prus. Po blisko dwóch latach fascynującej gry dyplomatycznej, w kwietniu 1787 r. koadiutorem został popierany przez dwór wiedeński Karl von Dalberg. Triumfujący Kaunitz pisał do Trauttmansdorffa, że „człowiek jego charakteru zasługuje na zaufanie”. Tymczasem już w czerwcu 1787 r. koadiutor ogłosił decyzję o akcesie do pruskiej ligi⁷⁵.

⁷² Po wyjawieniu projektu bawarskiego, Rumiancew wielokrotnie był w tej sprawie indagowany przez niemieckich polityków. Skupiając się na obronie dobrego imienia imperatorowej, nie wiedząc, w jaki sposób mógłby odzyskać utracone zaufanie, przeżywał coraz większe trudności, którymi dzielił się z rosyjskim posłem w Wiedniu: *moje biespokojstwo rasiot s každyd dniom*, N.P. Rumiancew do D.M. Golicyna, 26 lutego 1785; M.A. Pietrowa, *Jekatierina II i Iosif II*, s. 300.

⁷³ Zaskakująca może wydawać się argumentacja cesarza: *Ich, als Kaiser, kann ihn nicht mit Hoffnungen zur Kurwürde, wie Russland, Engelland, Preußen und andere, bleiben, weil ich meinen Verheißungen werktätig erfüllen müsste, mittlerweile als die anderen sich auf mich, auf die Kurfürsten und Reichsstände entschuldigen könnten*. Rezolucja Józefa II na referat W. A. Kaunitza, 19 grudnia 1785, HHStA, SK, Vorträge 141, Konv. X–XII, k. 149–149v.

⁷⁴ Zadania Trauttmansdorffa nie ułatwiał swym postępowaniem cesarz, który w dość niegrzeczny sposób oddalił wątpliwości arcybiskupa mogunckiego jako kanclerza Rzeszy, dotyczące skasowanych przez dwór wiedeński ulg celnych dla pracowników Kancelarii Rzeszy i Nadwornej Rady Rzeszy. *jedem individuo des Reichshofrats oder der Reichskanzlei, welches mit dieser meiner Verfügung nicht zufrieden wäre, allerdings frei stünde, sein Amt zu verlassen*; Józef II do W.A. Kaunitza, 1 kwietnia 1785, HHStA, SK, Vorträge 141, Konv. III–V, k. 202; zdanie swoje, z podkreśleniem cesarskiej prerogatywy odwoływania najwyższych urzędników Rzeszy, władca powtórzył w rezolucji na referat kanclerza, 4 kwietnia 1785, ibidem, k. 215.

⁷⁵ *Ein Mann von seinem Charakter verdient das Vertrauen*, 6 kwietnia 1787, K.O. Frhr. von Aretin, *Höhepunkt und Krise des Deutschen Fürstenbundes. Die Wahl Dalbergs zum Coadjutor von Mainz (1787)*, HZ, t. CXCVI, 1963, z. 1, s. 37–68.

Niedługo też zakończyć się miała ścisła współpraca austriacko–rosyjska w Rzeszy. Osiągnęła ona apogeum w sierpniu 1786 r., gdy z powodu nieobecności znajdującego się na urlopie Trauttmansdorffa, rosyjski dyplomata reprezentował Austrię na kongresie biskupów niemieckich w Bad Ems. Elektorzy duchowni i arcybiskup salzburski nie godzili się na utworzenie nuncjatury apostolskiej w Monachium. Z inicjatywą jej ustanowienia wystąpił do Stolicy Świętej palatyn reński Karol Teodor. Podobnie jak Józef II, dążył on do centralizacji swego władztwa. Na przeszkodzie jego dążeniom stały terytorialne jednostki kościelne, których siedziby znajdowały się poza państwami dziedzicznymi — Karol Teodor zamierzał jednak działać w porozumieniu z Rzymem. Biskupi zgromadzeni w Bad Ems przeciwstawiali się wzrostowi znaczenia papieżstwa w Rzeszy, protestowali także przeciw podporządkowaniu kościoła w państwach dziedzicznych Wittelsbachów elektorowi bawarskiemu. Biskupi oczekiwali pomocy wiedeńskiego Burgu, a zatem antypapieskiego wystąpienia cesarza⁷⁶. Nie wchodząc w szczegóły obrad i konsekwencje spotkania, zaznaczyć trzeba, że Kaunitz po przeanalizowaniu postawy Rumiancewa w Bad Ems rychło zrozumiał, iż jego dwór nie może zaakceptować rosyjskich ambicji w odniesieniu do państw niemieckich. Wobec Trauttmansdorffa wyraził nawet przypuszczenie, że być może rosyjski poseł nigdy nie działał w interesie Wiednia⁷⁷.

Nie ma w literaturze monograficznego opracowania misji Rumiancewa. Brak więc odpowiedzi na pytanie, w jakim wymiarze imperatorowa była gotowa wspierać poczynania Austrii nad Renem, a w jakim ewentualnie w sposób tajny im przeszkadzała. Wydaje się nieprawdopodobne, by Katarzyna II cedowała na sojuszniczkę pozycję w Rzeszy wywalczoną w Cieszynie, o której od kilkudziesięciu lat marzyli jej poprzednicy. Niektóre elementy tej historycznej układanki są jednak znane. Imperatorowa odrzuciła przedłożony jej 25 kwietnia 1784 przez Cobenzla projekt restauracji aliansu z 1746 r., wymierzonego przeciw Prusom. Niecały miesiąc później Golicyn otrzymał *lettre ostensible* dla Kaunitza, w którym Ostermann pisał, że cesarzowa nie zamierza uczestniczyć po stronie koalicjanta w ewentualnej wojnie, którą ten mógłby wywołać swoimi nierozsądnymi posunięciami. O ile Józefowi II udało się przeprowadzić wymianę bez narażenia się na kłopoty, Katarzyna II powitałaby ją z radością, widząc w niej szansę przede wszystkim na uniezależnienie się wiedeńskiego Burgu od Francji i całkowite oddanie Rosji. Imperatorowa nie życzyła sobie restauracji sojuszu z 1746 r. przypuszczając, że dokonując rozbioru europejskich posiadłości Turcji, spowodowałyby zawarcie aliansu prusko–francuskiego w obronie Porty⁷⁸. Wiemy również,

⁷⁶ HRR, t. I, s. 384–417; idem, *Die Mission des Grafen Romanzoff*, s. 26.

⁷⁷ Idem, *Russia as a Guarantor Power of the Imperial Constitution under Catherine II*, „The Journal of Modern History”, t. LVIII, 1986, Supplement: *Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806* (Dec., 1986), s. S152–S153.

⁷⁸ A.S. Traczewskij, *Sojuz kniaziej*, s. 117–121; M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 275–276.

że jeszcze na początku 1783 r. kierujący pracami Kolegium Spraw Zagranicznych Aleksander A. Bezborodko wypowiadał się o konieczności zachowania w Rzeszy równowagi pomiędzy królem pruskim i cesarzem⁷⁹. Również sama Katarzyna II daleka była od porzucenia aliansu z Prusami, o ile przestrzegać będą zobowiązań sojuszniczych⁸⁰. Pod uwagę należy wziąć jeszcze dwie okoliczności. Wobec planów tureckich o wiele korzystniejsze było dla Petersburga utrzymywanie sojusznika w zależności, niż natychmiastowe zaspokojenie jego interesów. Nie bez znaczenia w tym kontekście są również stosunki rosyjsko–angielskie. Podczas gdy ministerium hanowerskie na polecenie Jerzego III w czerwcu 1785 r. prowadziło rokowania w sprawie Fürstenbundu, gabinet angielski próbował skłonić Józefa II do porzucenia systemu z 1756 r. Wielokrotnie, w okresie od sierpnia 1784 r. do lipca roku następnego także Bezborodko wyjaśniał Cobenzlowi korzyści płynące z sojuszu angielsko–austriacko–rosyjskiego. Temat ten pojawiał się również w rozmowach angielskiego posła w Hadze, Jamesa Harrisa, z rosyjskim dyplomatą Kołyczewem. O angielskim pragnieniu odnowienia przymierza z cesarzem pisał w swych raportach także austriacki poseł nad Tamizą, Friederich von Kageneck. Dyplomata rozumiał zresztą dość dobrze problemy gabinetu londyńskiego, którego starający się prowadzić niezależną politykę niemiecką Jerzy III nie informował w dostatecznym stopniu o sprawach hanowerskich. Nie należy także zapominać, że Anglia była zainteresowana niedopuszczeniem do odstąpienia Niderlandów Karolowi Teodorowi, co musiałoby doprowadzić do znacznego zwiększenia roli Francji, a tego Londyn wolał uniknąć⁸¹. Sukces Józefa II w Niderlandach, obok upokorzenia dworu wersalskiego, przyniosłoby zapewne zerwanie aliansu z 1756 r., co z kolei otworzyłoby możliwość odnowienia potrójnego aliansu państw cesarskich z Londynem, o który żywotnie zabiegał ten ostatni, upatrując w nim skuteczne narzędzie do izolowania Francji.

Odpowiedź na pytanie o rzeczywiste intencje dworu petersburskiego kryje się nadal w zbiorach moskiewskiego Archiwum Spraw Zagranicznych. Jak słusznie bowiem zauważył Jurij J. Iwonin, z wolna o losach Rzeszy nie decydowano już nad Renem, Dunajem i Szprewą, ale — co dobitnie pokazały wydarzenia z początku XIX w. — właśnie nad Newą⁸².

⁷⁹ M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 277.

⁸⁰ W. Stribrny, *Die Russlandpolitik Friedrichs des Großen 1764–1786*, Würzburg 1966, s. 145–147; M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 306.

⁸¹ L. v. Ranke, s. 170; T.C.W. Blanning, 'That Horrid Electorate' or 'Ma Patrie Germanique'? *George III, Hanover, and the Fürstenbund of 1785*, „The Historical Journal”, t. XX, 1977, z. 2, s. 311–344 (tutaj także krytyczna analiza starszej literatury); K.O. Frhr. von Aretin, *Russland und die Reichspolitik Kaiser Josephs II*, s. 130–131; M.A. Pietrowa, *Jekaterina II i Iosif II*, s. 303–307. Niewiele wnosi artykuł J. Blacka, *British Policy Towards Austria, 1780–93*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, t. XLII, 1992, s. 188–228.

⁸² J.J. Iwonin, *Poworot Winy i Bierlina k rozdzielam Polszy (Staraja Imperija i territorialnyje*

Ocena polityki niemieckiej Kaunitza i Józefa II dokonywana być musi przez porównanie do poczynań Fryderyka II. Zabieg ten odsłania mizeryę uzyskanych przez wiedeński Burg efektów. To król pruski w polityce wobec państw niemieckich odniósł sukces niebotyczny, choć podobnie jak austriacki kanclerz swoją przygodę z Rzeszą rozpoczynał w okresie wojny o sukcesję bawarską „na surowym korzeniu”. Nazwany tuż po wojnie siedmioletniej przez Kaunitza antycesarzem, potrafił wykorzystać wyznaniową solidarność i antyhabsburskie nastroje w Rzeszy, by z powodzeniem hamować inicjatywy cesarskie⁸³. Z Reichstagu uczynił forum opozycji antycesarskiej. Fryderyk II znał wagę koligacji małżeńskich, poprzez które związał z dworem berlińskim wiele domów książęcych w Niemczech (m.in. książąt Anhalt, władców meklemburskich, brunszwickich Welfów, ernestyńską linię Wettynów z Turynii, landgrafów Hessen–Kassel oraz Hessen–Darmstadt). Mizernie wyglądają na tym tle osiągnięcia Józefa II. Ożenił on najpierw bratanka Franciszka z Elżbietą Wilhelminą Wirtemberską, (głównie ze względu na alians dynastii wirtemberskiej z cesarzową rosyjską; Franciszek stawał się szwagrem wielkiego księcia Pawła). Dopiero w 1787 r. cesarz wydał za mąż za elektorskiego brata Antoniego saskiego bratanicę Marię Teresę. Król pruski przywiązywał nadto znaczenie do sieci agentów, dzięki którym był świetnie zorientowany w sprawach państw niemieckich, cesarz zaś z powodu oszczędności swoich korespondentów odprawił. Brak rozbudowanej etykiety na dworze berlińskim ułatwiał kontakty między monarchą pruskim i jego książęcymi klientami, ci z kolei zawsze mogli liczyć na finansową pomoc Prus, w przeciwieństwie do zadłużonej Austrii dysponujących stałymi rezerwami. Aktywność Berlina sprawiała, że podobnie jak Wiedeń włączał się on w wybory biskupów w północno–zachodnich Niemczech, starał się nadto pielęgnować więzy z agnatami z Frankonii. Te czynniki wpływające na przewagę Berlina w Rzeszy można by za literaturą wyliczać jeszcze długo⁸⁴.

Konkludując trzeba powtórzyć, że o wiele więcej miejsca niż Austrii, w dotychczasowych badaniach poświęcono Prusom i mniejszym państwom niemieckim. Mimo to w naszej wiedzy pozostały dotkliwe luki, np. nie ma opracowania polityki niemieckiej realizowanej przez Bawarię w ostatniej fazie *ancien régime'u*. Natomiast polityczne plany Wiednia są w literaturze słabo obecne, wręcz zaniebane. Przedstawione w wyborze i pewnym uproszczeniu najważniejsze wątki

gosudarstwa Giermanii ot teshenskogo mira do kniażeskogo sojuza 1785 g., [w:] *Rossija, Polska, Giermanija w jewropiejskoj i mirowoj politieke XVI–XX ww.*, Moskwa 2002, s. 180.

⁸³ *Denkschriften des Fürsten Kaunitz*, wyd. A. Beer, „Archiv für österreichische Geschichte”, t. XLVIII, 1872, z. 1, s. 65.

⁸⁴ Główne zebrał i przedstawił V. Press, *Friedrich der Große als Reichspolitiker*, s. 260–288. Ponadto: M. Lindemann, *Die Heiraten der Romanows und der deutschen Fürstenhäuser*, Berlin 1935, s. 49; A.–S. Knöfel, *Dynastie und Prestige. Die Heiratspolitik der Wettiner*, Köln 2009, s. 244. Sprawy finansowe: Z. Sulka, *Stosunki ustrojowe i społeczne w państwie Fryderyka II*, [w:] *Prusy w okresie monarchii absolutnej*, red. B. Wachowiak, Poznań 2010, s. 585, 595–598.

z jednej strony obrazują austriacką politykę, z drugiej zaś odsłaniają, jak wiele spraw czeka wciąż na głębsze rozpoznanie. Bliższe przyjrzenie się źródłom i drobniejszym pracom przekonuje jednak, że wydarzenia, które opisałem, wyczerpują z grubsza całokształt politycznej aktywności wiedeńskiego Burgu w latach 1779–1785. Wygląda ona na bardzo niespójną, niekiedy przedstawia się ją wręcz jako zlepek niepowiązanych ze sobą posunięć. Fakty te są na ogół historiografii znane, choć często dość powierzchownie. Mimo że polityka Burgu wobec Rzeszy stała się bardziej austriacka niż imperialna (określenie Rankego), jest wiele obszarów badawczych, którym należałoby się bliżej przyjrzeć⁸⁵. W pierwszym rzędzie chodziłoby o systematyczne zbadanie cesarskiej *sensu stricto* polityki Józefa II (wymiar sprawiedliwości, sprawy lenne, dystrybuowanie orderów oraz tytułów książęcych i hrabiowskich; problemy badawcze zarysował częściowo Beales)⁸⁶. Na szczególną uwagę zasługują misje poszczególnych dyplomatów austriackich działających w Rzeszy. W literaturze właściwie niewykorzystana pozostaje korespondencja z posłami w państwach niemieckich (kilkanaście tomów), zwłaszcza zaś z Trauttmansdorffem. Dezyderat badawczy stanowi też uwzględnienie w badaniach nad niemiecką polityką Austrii, a także nad historią innych państw Rzeszy, rosyjskich źródeł i literatury przedmiotu. W porównaniu z latami 1777–1779 i 1784–1787 okres 1779–1784 pozostaje słabo znany. Nawet jednak tak dokładnie, wydawałoby się, przedstawiony w literaturze czas ponownych starań o wymianę południowych Niderlandów na Bawarię powinien zostać opracowany na nowo. Skoncentrowanie narracji na księciu Dwóch Mostów nie pozwoliło dostrzec niełatwych negocjacji z Karolem Teodorem. Nie znamy wciąż odpowiedzi na pytanie, czy spór z Republiką Zjednoczonych Prowincji był powiązany z projektem bawarskim. Omówienia domagają się dzieje Reichstagu w tym czasie, tym bardziej, że ratyzbońskie zgromadzenie przeżywało wówczas nadzwyczajne ożywienie. Do interesujących wniosków mogłoby również doprowadzić opracowanie korespondencji z księciem Karlem Anselmem von Thurn und Taxis, szefem reprezentującej w Ratyzbonie cesarza komisji pryncypialnej i konkomisarzem Konradem Ludwigiem von und zu Lehrbachem. Rewizji wymagają studia dotyczące polityki kościelnej Austrii w czasach Józefa II; oprócz wykorzystania akt przygotowanych pod kierunkiem Kaunitza, niezbędne jest ukazanie projektów cesarza na szerokim tle porównawczym (w pierwszym rzędzie chodzi o działalność Karola Teodora). Nadal w niepełnym stopniu znamy odpowiedź na pytanie, jak układały się stosunki pomiędzy Kaunitzem a Józefem II w kształtowaniu austriackiej polityki zagranicznej. Pojawiające się w literaturze informacje są ogólne, często wobec siebie sprzeczne i nierzadko nieoparte źródłami⁸⁷. Na opracowanie czeka zarówno nie-

⁸⁵ L. v. R a n k e, s. 40, 47, 65.

⁸⁶ D. B e a l e s, *Joseph II*, t. II, s. 405–411.

⁸⁷ Te sprzeczności pokazał m.in. P. S c h m i d, *Joseph II., Kaunitz und die bayerische Erbfolgefrage*, [w:] *Forschungen zur bayerischen Geschichte. Festschrift für Wilhelm Volkert zum 65. Geburtstag*,

miecka, jak i zagraniczna aktywność Kaunitza⁸⁸. Dopiero po tych postulowanych pracach na tematy szczegółowe, można będzie z większą dozą prawdopodobieństwa odpowiedzieć na pytanie, jak przedstawia się zagraniczna polityka Austrii epoki józefińskiej.

German policy of the Vienna Burg 1779–1785. The state and prospects of research

The author discusses Austria's policy towards the German Reich in 1779–1785 (from the Teschen Peace Treaty ending the war of the Bavarian succession to the establishment of the League of Princes). An analysis of the literature on the subject, confronted with the collections of the Vienna Haus-, Hof- und Staatsarchiv, made it possible to identify essential gaps in the present knowledge, and also to indicate some doubts about the events that for decades have come to be regarded as dogmas. The role of Russia is of great importance for the understanding of the history of the German states in 1780s. This theme, due to the inaccessibility of Russian archives and a poor knowledge of the Russian language, was underestimated and neglected by successive generations of researchers.

The war of the Bavarian succession (1778–1779) changed a situation in the Reich. The overriding aim of the Habsburg monarchy was to restore the emperor's authority, strengthen his position within the Reich and weaken the arch-foe of the Vienna Burg — the Prussia of Frederic the Great. The leader of the Austrian foreign policy Wenzel Anton Kaunitz planned to man German bishoprics with people favouring Vienna who some time later — after the secularisation of those bishoprics — could be replaced with the members of the Habsburg House. The strengthening of the Reichstag and organising an efficient *corpus catholicorum* modelled on the Protestant one he regarded as the second pillar of the Austrian position within the Reich. This project was fulfilled by Ferdinand von Trauttmansdorff.

The plans of the Austrian chancellor remained unrealised, however, hampered by an archaic organisation of offices responsible for foreign policy, but also by a personal animosity of the emperor. The latter, regardless of the imperative of getting back Silesia, contemplated the idea to acquire a kind of equivalent which would make it possible for Austria to shift its German policy northwards. The ultimate purpose was the annexation of Bavaria which was planned by way of exchanging territories. The emperor counted here on the support of Catherine the Great, from 1781 his ally. Negotiations in this matter, lead by Austrian and Russian diplomats with the line of the Wittelsbachs vested with the Bavarian succession: Prince Elector Charles Theodore and Prince of Palatinate-Zweibrücken Charles II August, ended in failure in December 1784. Disclosure of the negotiations caused agitation in the Reich, skilfully used by Frederic the Great who established in June 1785 the League of Princes, formed against the aggrandisement of the emperor.

red. D. Albrecht, D. Götschmann, współp. B. Löffler, Frankfurt am Main 1993, s. 135–137.

⁸⁸ Analizy zagranicznej koncepcji polityki Kaunitza dla lat 1753–1763 z istotnymi uwagami dla okresu późniejszego dokonał L. Schilling, *Kaunitz und das Renversement des alliances. Studien zur außenpolitischen Konzeption Wenzel Antons von Kaunitz*, Berlin 2000.